

ERKEN DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE MESLEK OLARAK BAYTARLIK

The Profession of Veterinary in Period of Early Islāmīc History

Tuğba VELİOĞLU

Dr., Arıburnu İlkokulu, Samsun, Türkiye [ror.org/00jga9g46](https://orcid.org/00jga9g46)

Dr., Arıburnu Primary School, Samsun, Turkey

 tugba.velioglu@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0002-5528-9775>

Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 28.09.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 11.11.2022

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2022

 Atıf / Cite as: Velioglu, Tuğba. “Erken Dönem İslâm Tarihinde Meslek Olarak Baytarlık”. *Mütefekkir* 9/18 (2022), 503-524. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1219586>

 Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları Saklıdır / All rights reserved.

 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

ERKEN DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE MESLEK OLARAK BAYTARLIK*

Öz

Günümüzde veteriner hekimlik olarak bilinen baytarlık mesleği İslâm tarihinde araştırılması geri planda kalmış mesleklerden biridir. Hâlbuki hayvanlar, söz konusu dönemde cihatlardaki başarılarından İslâm medeniyetinin kurulmasına kadar birçok alanda Müslümanların en önemli yardımcısı olmuştur. Hayvanların güçlü olması ve istenilen verimin alınması için bakımlarının yapılması, sağlıklarının korunması, hastalandıklarında tedavi edilmesi gibi faaliyetler baytarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada amaç baytarlık mesleğinin İslâm tarihinin ilk dönemlerinde etkin faaliyetler içerisinde olduğunu ortaya koymaktır. Tabiplik kadar ilgi görmese de baytarlık mesleği Cahiliye dönemi dâhil olmak üzere İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren aktif olarak yürütülmüş, baytarlar ordu ve saray gibi devlet kurumlarında düzenli maaş alarak çalışmışlardır. Ayrıca baytarlar, yolculuk sırasında hastalanan hayvanlar için yol güzergâhlarına seyyar klinikler kurmuşlardır. Veteriner tarihinin en meşhur baytarlarından biri olarak kabul edilen İbn Ahî Hizâm (ö. 3./9. yüzyıl) bu dönemde yetişmiş ve İslâm medeniyetinde baytarlık mesleği alanında ilk özgün eser olan *Kitâbü'l-hayl ve'l-fürûsiyye ve'l-baytara'yı* kaleme almıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Hayvan Sağlığı, Baytar, Veteriner, İbn Ahî Hizâm.

The Profession of Veterinary in Period of Early Islâmic History

Abstract

Veterinary profession in the history of Islâm is one of the fields that has not been sufficiently researched. However, animals, that were the greatest helpers of people in period of early Islâmic history, had played a major role in many areas from the success of Muslims in jihads to the establishment of Islâmic civilization. Activities such as caring for the animals to be strong and getting the desired efficiency, protecting their health and treating them when they got sick were carried out by veterinaries. The aim of this study is to prove that the profession of veterinary was active in the early periods of Islâmic History. Although the veterinary medicine did not attract as much attention as human medicine, this profession had been actively carried out since the early periods of Islâmic History, including the period of Jahiliyyah, and veterinarians had worked in government institutions such as the army and palace with regular salaries. In addition, they had set up mobile clinics on different routes/paths for animals that get sick during the journey. Ibn Akhî Hizâm (d. 3./9. centuries), who is considered to be one of the most famous veterinarians in the history, lived in this period and wrote the *Kitâb al-khayl wa'l-furûsiyye wa'l-baytara*, the first original work in the field of veterinary profession in Islâmic civilization.

Keywords: Islâmic History, Animal Health, Baytar, Veterinary, Ibn Akhî Hizâm.

GİRİŞ

Tarihte henüz sanayi ve teknolojinin gelişmediği yıllarda hayvanlar insanların yaşamını büyük ölçüde kolaylaştırmaktaydı. Taşımacılık, ulaşım, sulama, tarım, tehlikelerden korunma, avlanma, savaşlar, ticaret ve daha

* Bu çalışma yazarın “İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Veteriner Hekimlik Faaliyetleri (Hicri I-III. /Miladi VI-IX. Yüzyıllar)” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. / This study was produced from the author’s doctoral thesis named “İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Veteriner Hekimlik Faaliyetleri (Hicri I-III. /Miladi VI-IX. Yüzyıllar)”.

birçok alanda hayvanlar insanların sahip oldukları en değerli varlıklardı. İnsan yaşamının hayvan gücüne bağlı olduğu söz konusu dönemde hayvanlardaki en ufak bir rahatsızlık, ekonomik döngüye ve toplumun aktifliğine ciddi zararlar vermekteydi. Bu yüzden hayvanların sağlık ve bakımlarının doğru şekilde yapılması gerekmekteydi. Baytarlık mesleği toplumsal hayatın odak noktasındaki hayvanların sağlığının korunması açısından önemli bir meslekti.

Baytarlık mesleğinin tarihi, milattan önceye dayanmaktadır. Veteriner tıbbına ait ilk yazılı vesikaların Mısır'da keşfedilen Kahun (yaklaşık MÖ 1900), Smith (yaklaşık MÖ 1700) ve Ebers papirüslerinde yer aldığı (yaklaşık MÖ 1550) tespit edilmiştir. Milattan önce en eski medeniyetlerden Hindistan, Mısır, Mezopotamya ve Yunan uygarlıklarında fil, at, inek, eşek ve köpek gibi hayvanların hastalıklarının nedenleri ve tedavileri araştırılmıştır.¹ Milattan sonra ise Bizans ve İran medeniyetlerinde baytarlıkla ilgili ciddi düzenlemeler yapılmış, özellikle baytarlara askeri teşkilatta görevler verilmiştir.²

Tüm bu medeniyetlerle çevrili olan Arap Yarımadasında yaşayan baytarlar hem kendilerine ait bilgi ve deneyimleriyle hem de çevrelerindeki medeniyetlerden öğrendikleri bilgilerle işlerini ustalıkla icra etmişlerdir. Öyle ki baytarların hayvan tedavisindeki becerileri Cahiliye dönemindeki şiirlere konu olmuştur. İslâm devletinin kurulması ve fetihlerin genişlemesi ile birlikte baytarlara olan ihtiyaç daha çok artmış ve baytarların çalışma alanları genişlemiştir.

1. BAYTAR TERİMİ

Günümüzde hayvan tedavisinden sorumlu uzman kişiler için kullanılan "veteriner hekim" teriminin Arapçadaki karşılığı "baytar"dır. Bu kelime "delmek, yarmak" anlamında gelen sülâsî kalıpta b-t-r (بطر) fiilinden türemiştir.³ Hayvanları tedavi etmek amacıyla yapılan delme ve kesme

¹ Nihal Erk, "Veteriner Tababeti Tarihine Kısa Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 4/3-4 (1957), 139-140; a.mlf., *Veteriner Tarihi* (Ankara: A.Ü. Veteriner Fakültesi, 1978), 9-10, 15, 28-33.

² Bizans'ta veteriner hekimlik MS 5. yüzyıla kadar genel tıptan daha ileri seviye olmuş fakat MS 5. yüzyıla doğru hayvan hastalıkları ile uğraşmak soylu kişilere yakışmayan bir meslek olarak görülmeye başlamış ve mesleğe yönelik ilgi azalmıştır. Erk, *Veteriner Tarihi*, 52; Housni Alkhateeb Shehada, *Mamluks and Animals: Veterinary Medicine in Medieval Islam* (Leiden: Brill, 2013), 8; Ahmet Altungök, "İslam Öncesi Dönem İran'da Tıp ve Tebâbet", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 31/2 (Aralık 24, 2016), 362, 365-366.

³ Ebû Abdîrrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-ʿayn*, thk. Abdülhamîd Hendâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), "btr", 1/145; Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luğa*, thk. Remzî Münîr Ba'lbekî (Beyrut: Dârü'l-İlm lil-Melâ'în, 1987), "btr", 315; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Ahmed Abdalalim el-Berdûnî (Kahire: Dârü'l- Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, 1967), "btr", 13/336-338; İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğaffûr Attâr (Beyrut: Dârü'l-İlm lil-Melâ'în, ts.), "btr", 1/287; Ebû'l-Kâsım Cârullah b. Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemaşerî, *Esâsü'l-belâğa* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), "btr", 1/65; Ebû'l-

operasyonlarından ötürü bu mesleği yapanlara *baytar* denilmiştir. Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) *Kitâbü'l-‘ayn*'de “veteriner hekimlik bilimi” anlamına gelen *baytara* (بَيْطَرَة) kelimesine *b-t-r* maddesinde yer vererek *el-baytâr* (البَيْطَار) şeklindeki vezni “hayvan hastalıklarını tedavi eden” şeklinde açıklamıştır.⁴ Halîl b. Ahmed'den sonraki dilbilimciler de sözlüklerinde aynı bilgilere yer vererek *baytar* kelimesinin *baytara* (بَيْطَرَة), *batîr* (بَطِير), *el-baytâr* (البَيْطَار), *mubaytr* (مُبَيْطِر) ve *biyatr* (بَيْطَر) gibi vezinlerinin olduğunu kaydetmişlerdir.⁵

Bazı araştırmacılar *baytar* kelimesinin Arapçaya Grekçeden aktarıldığını ileri sürmüşlerdir. Angela von den Driesch (ö. 2012), Grekçede *veteriner hekim* için kullanılan *hippiatros* (ἵππιατρός) kelimesinin Süryaniceye *pyatra* olarak aktarıldığını, daha sonra Süryaniceden de Arapçaya *biyatr* (بَيْطَر) şeklinde geçtiğini ve bu kelimenin zamanla *baytar* (بَيْطَار) kelimesine dönüştüğünü belirtmiştir.⁶ Daha sonraki yüzyıllarda ise bu kelime İslâm medeniyeti aracılığıyla Avrupa'da kullanılmaya başlamıştır. İslâm âlimleri eski medeniyetlere ait veteriner hekimlik ile ilgili eserleri tercüme etmeye başlayarak gelişme sağlamış, bu sayede pek çok yazma eser kaleme almışlardır. Dunlop ve Williams Arapçada kullanılan *el-baytar* (البَيْطَار) kelimesinin İspanya'nın fethinden sonra İspanyolcaya *albeytar* şeklinde geçtiğini belirtmişlerdir. Veteriner tıbbı hakkında İspanyolca kaleme alınan yazma eserlerde *albeytar* teriminin kullanıldığını ve bu kelimenin Avrupa'da da kullanıldığını tespit etmişlerdir.⁷

2. MESLEK OLARAK BAYTARLIK VE TOPLUMUN BAYTARLIĞA BAKIŞI

Baytarlık mesleği tıp gibi sağlık alanına giren bir bilim dalı olsa da söz konusu dönem içerisinde okuldan öğrenilerek icra edilen bir meslek değildi.

Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 2004), “btr”, 4/68-70; Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-münîr fi ğarîbi's-şerhi'l-kebir* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1987), “btr” 20; Ebü't-Tâhir Meccdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît Tercümesi*, çev. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), “btr”, 2/1764; Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzak el-Murtazâ *ez-Zebîdî, Tâcü'l-‘arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. İbrahim et-Terzî (Kuveyt: Matba'a Hükümetü'l-Kuveyt, 1972), “btr”, 10/212-215.

⁴ Halîl b. Ahmed, “btr”, 1/145.

⁵ İbn Düreyd, “btr”, 315; Ebü'l-Kâsim İsmâil el-Abbâs Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-luġa*, , thk. Muhammed Hasan el-Yâsîn (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994), “btr”, 9/169; Ezherî, “btr”, 13/337; Cevherî, “btr”, 1/287; Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil ed-Darîr İbn Sîde, *el-Muĥaşşâş*, thk. Halîl İbrahim Cefâl (Beyrut: Dâru'l-İhyâ'î et-Terâsü'l-Arabiyye, 1417/1996), “btr”, 4/108; Fîrûzâbâdî, “btr”, 2/1764; Zemahşerî, “btr”, 1/65; İbn Manzûr, “btr”, 4/69; Feyyûmî, “btr”, 20; Zebîdî, “btr”, 10/213.

⁶ Martin Plessner, “Baytâr”, *Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill Publisher, 1960), 1/1149; Robert H. Dunlop - David J. Williams, *Veterinary Medicine: An Illustrated History* (St. Louis, Londra: Mosby, 1996), 196; Ferruh Dinçer, “An Analytical Approach to the Veterinary Knowledge of the Islamic Period”, *Historia Medicinae Veterinariae*, ed. Ferruh Dinçer (Ankara: Ankara University Press, 2002), 186.

⁷ Dunlop - Williams, *Veterinary Medicine*, 199; Calvin W. Shwabe, *Cattle, Priests, and Progress in Medicine* (Minnesota: University Of Minnesota Press, 1978), 150.

Baytarlar zanaatkâr sınıfına dâhildi ve baytar olmak isteyen kişi, usta bir baytarın yanında çalışarak mesleği ondan öğrenirdi. Usta baytarlar, çıraklarını eğiterek bilgi ve tecrübelerini kendilerinden sonraki nesillere aktarırlardı. Baytarlık mesleğinin nesilden nesile aktarıldığı bazı yerleşim yerleri, orada yaşayan baytarların bilgi ve maharetleri ile ünlüydü. Örneğin Fâtımî Halifesi Zâfir'in (ö. 1154) veziri İbn Mesal'in memleketinin Rakka yakınlarında küçük bir belde olan Lukke olduğu ve burada yaşayan insanların atalarından miras aldıkları baytarlık ve bâzdârlık mesleğiyle meşgul olduğu bilinmekteydi.⁸

Baytarların en çok tedavi ettikleri hayvanlar atlardı. Atlar, Araplar arasında güç ve savaşlardaki zaferlerin sembolü olarak görülmüştür. Kabileler, birbirlerine üstünlük sağlamak amacıyla çok sayıda kusursuz, sağlıklı ve güçlü atlara sahip olmak için at yetiştirmişlerdir. Ancak at yetiştiriciliği oldukça zahmetli ve ekonomik açıdan oldukça masraflıydı. At sahipleri atlarının sağlıklı ve güzel görünmelerini sağlamak amacıyla ailelerinin rızkından keserek onlar için para harcamışlardır.⁹ Hatta atlara özel beslenme ve eğitim planları yapmışlardır.¹⁰ Bu kadar emek ve para harcanan hayvanların elbet hastalandıklarında tedavi edilmesi at sahipleri için elzem bir durum olmuştur.

Çöl ikliminin yaşandığı Arap Yarımadasında çok kullanılan ve bölgenin en dayanıklı hayvanı olan develer, baytarların en çok tedavi ettikleri hayvanlar arasındaydı. Develer hem bedeviler hem de şehirlilerin yaşam kaynağı olmuştur. Çöl gemisi olarak adlandırılan bu hayvanlar ticaret kervanlarının işleyişini ve ekonomik döngünün devam etmesini sağlamıştır. Bu yüzden Kur'ân-ı Kerim'de, Kureyş kabilesinin yaz ve kış seferleri şeklinde düzenledikleri ticaret kervanlarının şükrü gerektiren bir nimet olduğu belirtilmiştir.¹¹ Koyun ve keçi ise en çok yetiştiriciliği yapılan küçükbaş hayvanlardı. Eşek ve katır daha çok engebeli arazilerde yolculuk ve taşımacılık sektöründe kullanılmıştır.¹² Baytarlar az da olsa bu hayvanların da tedavisiyile ilgilenmişlerdir.

⁸ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'iz-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beirut: Dâru Sâdır, 1978), 3/416-417. Sibeveyh (ö. 796) de ipek kumaşın geldiği memleketi tanımlarken dönemin İran'ına (Farsi) مَنزِلَةُ بَيْطَارٍ "baytarların memleketi" ifadesini kullanmıştır. İbn Sîde, "gdd", 1/388.

⁹ Ebû Ubeyde et-Teymî el-Basrî Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'l-ḥayl*, thk. Fritz Krenkow (Haydarâbâd: Dâru'l-Me'ârifil-Osmaniyye, 1358), 2.

¹⁰ *Kitâbü'l-bayṭara* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa, 959/3), 92a-b; İbn Ahî Hizâm el-Huttelî, *Kitâbü'l-fürûsiyye ve'l-bayṭara* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3174/1), 55b-60b; a.mlf. *Kitâbü'l-ḥayl ve'l-fürûsiyye ve'l-bayṭara* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 257), 46a-50a; a.mlf., *Kitâbü baytarnâme* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3535), 150b-152a.

¹¹ *Kur'ân Yolu* (Erişim 26 Eylül 2022). Kureyş 106/1-4; Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt, "Deve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/222-223.

¹² Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab ḳable'l-İslâm* (Bağdat: Sâ'adet Câmî'atü Bağdât, 1413/1993), 1/202.

Veteriner hekimliğe dair yazılan eserlerde bahsedilen hayvanlar için durum aynı şekilde göze çarpmaktadır. *Kitâbü'l-baytara* olarak adlandırılan baytarlığa dair kitaplarda en çok tedavisinden bahsedilen hayvanlar atlar olmuştur. Atların faziletleri, binicilik teknikleri, üreme, doğum, yavrulama, doğuştan gelen ve sonradan oluşan kusurları, hastalıkları ve tedavi yöntemleri hakkında bilgi veren bu kitaplar¹³ *kitâbü'l-hayl ve'l-fürûsiyye, esb-nâme, hayl-nâme, feresnâme* gibi isimlerle de adlandırılmıştır.¹⁴ *Kitâbü'l-baytaraların* bazılarında develere ait özel başlıklara açılırken, ancak buna karşılık koyun ve keçilerin tedavilerine daha az yer verilmiştir.¹⁵ Bunun sebebinin ise atların tedavisinin daha zor olması, koyun, keçi gibi hayvanların sahipleri tarafından halk arasında bilinen folklorik tedavi yöntemlerini uygulayarak onları tedavi etmelerinden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

İslâm medeniyetinde veteriner tıbbi içerisinde branşlaşmanın olduğu görülmektedir. Baytarlar, evcil hayvanların tedavisiyle ilgilenmelerine rağmen avcılık için yetiştirilen yırtıcı kuşların tedavisinde uzman değildiler. Yaban hayvanları ve avcılığa yönelik hobileri olan hükümdar ve yöneticilerin sahip olduğu atmaca, doğan, şahin gibi yırtıcı kuşların bakım ve tedavileriyle *bâzyâr* veya *bâzdâr* olarak bilinen uzman kişiler ilgilenmişlerdir. *Bâzdâr*lar, avcılık için kullanılan kuşların bakımlarını, üremelerini takip ederek çoğaltılmalarını ve hastalandıklarında tedavi edilmelerini takip etmişlerdir. Endülüs'te ise yırtıcı kuşların eğitimiyle görevli şahıslara *bâzîy* ve *bâzârî* veya *sakkâr* ve *tayyâr* denilmiştir.¹⁶

Toplumda hayvan tedavi etmenin oldukça zor olduğu ve bu işi yapacak kişinin bilgi ve tecrübe sahibi bir baytar olması gerektiği kabul gören bir görüştü. Asmaî (ö. 216/831) hayvanların rahatsızlıklarında bir baytara gidilmesi gerektiğini Kistrâ örneğiyle açıklamıştır. Asmaî'nin aktardığına göre Kistrâ, atı rahatsızlandığında seyisine danışmıştır. Seyis de atın sırtında ciddi bir hastalık zuhur ettiğini fark edip bir baytara götürülmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁷

Baytarların mesleklerindeki maharetleri, meşhur şairlerin beyitlerine konu olmuştur. Şairler baytarların hayvan tedavisinde yapmış oldukları tedavilerin başarılarını metaforlarla destekleyerek onlardan övgüyle

¹³ İbn Ahî Hizâm el-Huttelî, *Kitâbü'l-fürûsiyye ve'l-baytara* (Veliiyyüddin Efendi, 3174/1), 64b-65b; a.mlf., *Kitâbü'l-hayl ve'l-fürûsiyye ve'l-baytara* (Hafid Efendi, 257), 54a-55b.

¹⁴ Mesut Şen, "Baytarnâmeler", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, ed. Emine Gürsoy Naskali (İstanbul: Resim Matbaacılık, 1995), 177; Kasım Kırbıyık, "Baytarlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/278.

¹⁵ *Kitâbü'l-baytara* (Fazıl Ahmet Paşa, 959/3), 165b-167b; İbn Ahî Hizâm el-Huttelî, *Kitâbü baytarnâme* (Fatih, 3535), 154b-157b.

¹⁶ İbn Manzûr, "bzr", 4/57; Abdülkerim Özaydın, "Av", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/101-102.

¹⁷ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-aḥbâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1343/1925), 1/156.

bahsetmişlerdir. Cahiliye devri şairlerinden Nâbîga ez-Zübânî (ö. 604) bir beytinde öküzün, köpeğin omuz altına boynuzu ile vurarak delmesini, baytarın devenin omuz altında ortaya çıkan ve yük taşımaya zorlaştıran 'adad (عَضَد) adı verilen yaraları delerek tedavi etmesine benzetmiştir.¹⁸ Emevî devri şairlerinden et-Tırmîhî da (ö. 125/743 [?]) beyitlerinin birinde binek hayvanların toynağına giren çalı, taş, vs. gibi maddeler yüzünden tırnağında çıkan rahsa (رَحْصَة)¹⁹ isimli hastalığın tedavisinde baytarın çok maharetli olduğunu ve hayvanı bu hastalıktan kurtardığını belirtmiştir.²⁰

8. ve 9. yüzyıllarda hayvan ilimlerine merak duyarak onlarla ilgili eserler yazan âlimler, kitaplarında hayvan hastalıkları, organları, gebelik, doğum ve beslenme gibi en ince detaylara kadar bilgiler sunmalarına rağmen kendilerinin bir baytar kadar uzman olmadıklarını kabul etmişlerdir. Abbâsî veziri Fazl b. Rebi' (ö.208/823-24), Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824 [?]) atlarla ilgili elli cilt kitap yazdığını söylediğinde kendisine ilerde duran atın yanına gitmesini ve her organına dokunarak isimlerini söylemesini istemiştir. Ancak Ma'mer b. Müsennâ kitabındaki bilgileri Araplardan öğrendiğini ve kendisinin (bunları bilecek seviyede) baytar olmadığını söylemiştir.²¹

Dördüncü yüzyıla kadar Roma ve Bizans'ta baytarlık ilmi ve mesleği ileri seviyedeysen daha sonraki yüzyıllarda bu mesleğe rağbet ciddi anlamda azalmıştır. Hayvan hastalıkları ve tedavisi çok az para karşılığında yapıldığı ve ekonomik açıdan alt seviyede kişilerin ilgilendiği bir meslek haline gelmiştir.²² Diğer taraftan İslâm medeniyetinde baytarlar alanının uzmanı olarak kabul edilmiş ve hayvan sahibi olanlar mutlaka onlara müracaat etmişlerdir. Özellikle 9. ve 10. yüzyıldan sonra hayvan kitaplarına olan rağbet artmış, veteriner tıbbına yönelik birçok medeniyete ait kitaplar tercüme edilmiştir. Hatta veteriner tıbbına yönelik ilgi artınca hayvan hastalıklarını ve tedavi yöntemlerini konu alan birçok eser kaleme alınmıştır.²³

¹⁸ Ebû Ümâme (Ebû Akreb) Ziyâd b. Muâviye b. Dabâb (Dıbâb) b. Câbir en-Nâbîga ez-Zübânî, *Dıvân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, ts.), 19.

¹⁹ Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî, *Kitâbü'l-hayl*, thk. Hâtım Salih ed-Dâmen (Dimaşk: Dârü'l-Beşâir, 1430/2009), 68; İbn Manzûr, "rhs", 7/33-34; Fîrûzâbâdî, "rhs", 3/2915.

²⁰ Ebû Nefr (Ebû Dubeybe) el-Hakem b. Hakîm b. el-Hakem b. Nefr et-Tırmîhî, *Dıvân*, thk. İzzet Hasan (Beyrut: Dârü'l-Şarku'l-Arabiyye, 1414/1994), 279.

²¹ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-Amravî (Beyrut: Dârü'l-Fîkr, 1415/1995), 37/74; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/172; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ vd. (Haydarâbâd: Dârü'l-Me'ârifü'l-Osmaniyye, 1382/1962), 1/289; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ - Mustafa Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1412/1992), 10/225; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1427/2006), 8/324.

²² Erk, *Veteriner Tarihi*, 48-49.

²³ Tuğba Velioğlu, *İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Veteriner Hekimlik Faaliyetleri (Hicri I-III. /Miladi VI-IX. Yüzyıllar)* (Samsun: Ceylan Ofset, 2021), 191, 200-201.

Taberiye kadısı ve muhtesip olan Celâleddin eş-Şeyzerî (ö. 589/1193 [?]), baytarlığın çok önemli bir meslek olduğunu hatta doktorluktan çok daha zor olduğunu belirtmiştir. Çünkü hayvanlar konuşamadıklarından rahatsızlıklarını, hastalıklarını, ağrıyan yerlerini vs. söyleyemediklerinden baytarların doktorlara göre sezgi yeteneklerinin daha fazla olduğunu, tecrübe ve bilgi birikimi sayesinde hayvanların hastalıklarına şifa bulup acılarını dindirdiklerini ve onları tedavi edebildiklerini söylemiştir.²⁴ Yine 12. yüzyıl'da yaşamış olan muhtesiplerden İbn Bessâm ve Memlûkler dönemi Mısır Şâfiî fakihî el-Kureşî de (ö. 729/1329) eserlerinde aynı görüşü savunmuşlardır. Baytar olacak kişinin Allah'a inanan ve merhamet sahibi kişiler olması gerektiğini, çünkü kutsal değerleri olan kişilerin hayvanlara zarar veremeyeceğini, merhametsiz ve deneyimsiz bir baytarın hayvana cerrahi müdahaleler yaparken ona büyük acılar yaşatacağını, hatta hayvanın ölümüne sebep olacağını belirterek baytar olacak kişideki önemli vasıfları vurgulamışlardır.²⁵

3. BAYTARLARIN ÇALIŞMA ALANLARI

3.1. Ordu Teşkilatı

Baytarların en önemli görev alanı savaş meydanlarıydı. Savaşlara at, deve, katır, eşek gibi hayvanlar götürülmüştür. Atların yanı sıra az sayıda da olsa katırlar savaş meydanlarında kullanılırken deve ve eşekler ise savaş bölgelerine mühimmat, yiyecek, içecek ve diğer malzemelerin taşınmasında kullanılmışlardır.²⁶ Bu yüzden savaşların kazanılması sağlıklı ve güçlü hayvanların çokluğu ile doğru orantılı olmuştur. Savaşların zafer faktörü hayvanların sağlıklarının korunması baytarların sorumluluğunda olduğundan orduda önemli bir göreve sahip olmuşlardır.

Baytarlar daha önce de belirttiğimiz gibi zanaatkâr olarak kabul edildiğinden ordunun yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayan nalbant, terzi, berber, demirci ve marangoz gibi işinin ehli zanaatkarların yer aldığı yardımcı hizmetler sınıfında görev yapmışlardır. Götürüldükleri savaş bölgelerine göre hayvanlarda ortaya çıkan çeşitli hastalıkları tedavi etmişlerdir. İklim değişikliklerine bağlı hastalıklar, bitki örtüsüne bağlı hayvanlarda ortaya çıkan tırnak yaralanmaları, uzun süren yolculuk ve savaşlar neticesinde zuhur eden tırnak aşınmaları ve semer yaralanmaları,

²⁴ Ebü'l-Fezâil Celâlüddîn Abdurrahmân b. Nasr(illâh) b. Abdillâh Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe fi talebi'l-hisbe*, thk. Seyyid el-Bâz el-Arînî (Kahire: Matba'atü Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1946), 80; Abdullah Tunca, *Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah el-Şeyzeri Nihâyetü'r-Rütbe Fi Talebbi'l-Hisbe İslam Devleti'nde Hisbe Teşkilatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 107.

²⁵ Ziyâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî İbnü'l-Uhuvve, *Me'âlimi'l-kurbe fi talebi'l-hisbe*, thk. Muhammed Mahmûd Şa'bân - Siddîk Ahmed İsâ el-Mutîî (Bağdat: Hey'etü'l-Mısıriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb, 1976), 234; Shehada, *Mamluks and Animals*, 216-217.

²⁶ Donald Routledge Hill, "İlk Arap Fetihlerinde Deve ve Atın Rolü", çev. Mehmet Nadir Özdemir, *Marife* 12/1 (2012), 144.

savaş sırasında hayvanlara isabet eden oklar ve kılıç darbelerine bağlı kanama ve yaralanmalar, vb. baytarların en sık müdahalede buldukları durumlarıdır.

Baytarların bulunduğu ordunun yardımcı hizmetler sınıfına Şam bölgesinde *el-Kadîdiyyûn* (القَدِيدِيُون) ismi verilmiştir. *el-Kadîdiyyûn* sınıfında yer alan baytarlar, ihtiyaç halinde aciliyete göre çeşitli bölgelere gönderilmiştir. Örneğin savaşın şiddetli yaşandığı cephelerde çok sayıda ağır yaralanan hayvanların bulunduğu ya da ciddi hastalık ve salgınların olduğu bölgelere sevk edilmişlerdir.²⁷

İlerleyen zamanlarda ordudaki baytarlar, yardımcı hizmetlerin dışında askerî unvanla yer almaya başlamışlardır. Emevî Halifesi II. Mervan (744-750) döneminde, orduda *Baytâru'l-Asker* (بيطار العسكر) unvanı kullanılmıştır. II. Mervan'ın 730'lu yıllarda Hazarlar'a karşı yapmış olduğu seferlerden birinde Şam efendilerinden birisi, atının öksürük şikâyetleri nedeniyle bir *Baytâru'l-asker'e* danışmış, *Baytâru'l-Asker* de at sahibinden kendisine hayvanın tedavisi için yeşil hasır otu yaprağı getirmesini istemiştir.²⁸ II. Mervan'ın askeri teşkilatlanmanın yapısında yeni düzenlemeler yaptığı²⁹ düşünüldüğünde yukarıda bahsettiğimiz yardımcı hizmetler sınıfında bulunan baytarların II. Mervan döneminde artık asker unvanıyla görev yaptığı anlaşılabilir. Nitekim baytarlar, muharebe, taarruz ve baskınlar sırasında yaralanan hayvanlara acil müdahale edilmesi ve hayvan zayıyatının önüne geçilmesi için hem askeri yetenekleri hem de hayvan tedavi etmedeki beceri ile orduya büyük katkılar sağlamışlardır.

3.2. Saray ve İstabllar

İslâm fetihlerinin artmasıyla devlet içinde refah artmış ve Emevîler döneminden itibaren saraylar inşa edilmeye başlamıştır. Abbâsî döneminde bu refah daha da artmış ve sarayların çevresine tarım, hayvancılık, av, vb. faaliyetlerin gerçekleştirilebileceği alanlar yapılmıştır.³⁰ Saraylarda at, deve, katır, sığır ve öküz vb. hayvanlar çok fazla sayıda bulunduğundan³¹ saraylara

²⁷ Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbûrî İbnü'l-Münzir, *el-Evsat fi's-sünen ve'l-icmâ' ve'l-ihtilâf*, thk. Sağır b. Ahmed b. Muhammed Hanîf Ebû Hammâd (Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985), 6/168; Sâhib b. Abbâd, "kdd", 5/197; ez-Zemahşerî, "kdd", 1/495; İbn Manzûr, "kdd", 3/345; el-Fîrûzâbâdî, "kdd", 2/1552; Sadrüddîn Alî Hân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Hüseynî el-Medenî İbn Ma'sûm, *eṭ-Ṭirâzû'l-evvel* (Kum: Müessesetü Âl-i Beyt, 1426), 6/160; Zebîdî, "kdd", 9/17.

²⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 68/226.

²⁹ Hasan Kurt, "Mervân II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/227.

³⁰ İrfan Aycan vd., *Emevi Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 242.

³¹ Halife ve asiller at ve deve gibi binek ve taşıyıcı hayvanların dışında tarım faaliyetlerinin yürütülmesi için büyükbaş hayvanlar edinmişlerdir. Tarım faaliyetlerinde büyükbaş hayvanların kullanılmasına ise İslam öncesinde başlanmıştır. Hz. Peygamber'in bazı ifadelerinde, İslâm öncesinden itibaren Hicaz bölgesinde tarım alanlarının işlenmesinde öküzlerin ve sığırların kullanıldığını belirtmiştir. Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-*

özel ahırlar inşa edilmiş ve bunlara “saray ahır” anlamına gelen *ıstabl* (إصطبل) denilmiştir.³² Abbâsî Halifesi Mu‘tasım (833-842) döneminde, Sâmerrâ şehrinin kurduktan sonra burada devlet erkânına ait atlar için bir ahır yaptırmış ve buraya Bağdat’tan çok sayıda atlar getirtmiştir. İmparator VII. Konstantin’in Sâmerrâ’yı ziyaretinde ahırın büyük bölümünün mermer sütunlardan yapıldığı, ahırın bir tarafında gümüş ve altından eyerleri olan giysisiz 500 at, diğer tarafında ise hepsi desenli ipek ve tülenden koşum takımlarına sahip 500 at bulunduğu, her atın ise bir asker tarafından tutulduğu kaydedilmiştir.³³

Ahırlardaki hayvanların sayısının çok olması buraların denetlenme ihtiyacını beraberinde getirmiştir. İstablardaki çalışanların ücretlerinin ödenmesi, hayvan bakım masraflarının denetimi ve kontrolü için Abbasiler döneminde Dîvânü’n-Nafakât’a bağlı *Dîvânü’l-Kürâ’* kurulmuştur. *Dîvânü’l-Kürâ’*’nin kontrolü güvenilir, hayvanların vasıflarını bilen ve onlardan iyi anlayan kişiler arasından seçilen yöneticiler tarafından yapılmıştır. Daha sonraki yıllarda bu yöneticilere *imrahor* (emîrâhûr/ahır emiri) ya da *mîrâhur* denilmiştir.³⁴

İstabllar, hayvanların kullandıkları alanlara, tür, cins ve özelliklerine göre beş bölüme ayrılmıştır. Baytarların çalıştığı ahır bölüme *Istabl-ı devvâb ve’l-hameliyyât* denilmiştir. Bu ahırda saraya ait arazilerde çalıştırılan hayvanlar, taşradan gelen misafirlerin binekleri, saray için satın alınan ve saraya hediye edilen hayvanlar barınmaktaydı.³⁵ Ahırın bu bölümü oldukça önemli olduğunda baytarlara büyük sorumluluklar verilmekteydi. Halifeye veya diğer yöneticilere hediye edilen hayvanlar ve saray için satın alınan hayvanlar ilk olarak bu bölümdeki baytarlar tarafından hastalıkları olup olmadıkları kontrol edilmekteydi. Ayrıca bu bölümde hasta hayvanların tedavisinin yapıldığı bir klinik de bulunmaktaydı. Yolculuk ve nakliyat gibi alanlarda çalıştırılan hayvanlarda baş gösteren hastalıkların veya çalıştırılırken yaralanmış olanların tedavi ve gözetimleri burada

şahîh, thk. Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî (Kahire: Dâru İhyâi’l-Kütübî’l-Arabiyye, ts.), 4/1858. Tam anlamıyla çiftçi bir hüviyete sahip olan Evs ve Hazrec kabilelerinin toprağın sürülmesinde develerden ve sığırlardan yararlandığı sanılmaktadır. Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi İlk Dönem* (Ankara: Özkan Matbaacılık, 2001), 93.

³² Kelimenin aslı Grekçede “ahır” anlamına gelen *stablion* (stablion, staulon; Lat. stabulum) olup Gassânîler zamanında İslam literatürüne girerek “saray ahır” anlamında kullanılmıştır. Arapça’nın kurallarına göre *ıstablât*, asâbil şekillerinde çoğullarının da türetildiği görülür. Abdülkadir Özcan, “İstabl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/203.

³³ Muhammed Hamîdullah, “Nouveaux documents sur les rapports de l’Europe avec l’Orient musulman au moyen âge”, *Arabica* 7/3 (Septembre 1960), 295; Veronika Weidenhöfer vd., “Hippiatrika arabica: Kontinuität und Innovation”, *Pferdeheilkunde* 21/6 (November/Dezember 2005), 46.

³⁴ Abbas Sabbâğ, “Mîrâhur”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 30/141.

³⁵ Ebü’l-Hasen (Hüseyn) Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm b. Hilâl el-Harrânî es-Sâbî, *Kitâbü’l-vüzerâ’*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferâc (Beyrut: Mektebetü’l-‘Ayân, ts.), 22-23.

yapılmaktaydı. Bulaşıcı hastalığa yakalanmış hayvanların karantinasının yine bu bölümde yapıldığı tahmin edilmektedir.

Baytarların önemli görevlerinden biri de halife ve üst düzey yöneticilerin kullandıkları hayvanların davranışlarının kusursuz gözükmelerini sağlamaktı. Halife, komutan, vali, gibi devlet erkânının atları, törenlerde veya özel günlerde asla tuvalet ihtiyacını o anda gidermemeli, hava kaçırmamalı, ağzından şiddetli salya gelmemeli, dizgine karşı gelmemeli, kişnememeli, çifte atmamalı, herhangi bir sindirim problemi yaşamamalıydı.³⁶ Eğer bu davranışlardan birini sergilerse devlet erkânının karizmatik lider görüntüsü bozulacağından baytarlara bu yönde önemli bir sorumluluk verilmekteydi. Bu yüzden baytarlar hayvanların sindirim ve boşaltım sistemi ile ilgili bir rahatsızlığı varsa onları önceden muayene ederek bunları tespit edip tedavi etmekteydiler. Örneğin idrar zorluğu, kabızlık, gaz sancısı, sürekli idrar kaçırma veya yellenme, ishal, vb. yaşayan hayvanlarda görülen belirtilerden hareketle hastalıklar teşhis edilip uygun ilaçlar hazırlanmaktaydı.³⁷

3.3. Özel Muayenehaneler

Baytarlar zanaatkâr olarak iş yaptığından çarşı içerisinde kendilerine ait dükkânları bulunmaktaydı. Baytar dükkânları muayenehane gibiydi. Çünkü baytarlar hastalıkları tedavide ve cerrahi operasyonlarda *minkab*, *mibda*, *mibzağ*, vb. aletler kullanmışlardır. Ayrıca nallama, dağlama ve damgalama gibi işlemleri uygulayabilmek için ateş kullanmaları ihtiyacından ötürü muayenehanelerinde ocak da bulunmaktaydı.³⁸ Baytar muayenehanelerin sayısının yıllar geçtikçe arttığı, hatta H. 583/M. 1187 yılında Akka şehrinde 140 tane baytar muayenehanesi bulunduğu kaydedilmiştir.³⁹

3.4. Seyyar Klinikler

İnsan hayatının her alanında önemli yeri olan hayvanların hasta olmaları ya da ölümcül bir rahatsızlıkla karşı karşıya kalmaları durumunda hayvan sahipleri ciddi problemler yaşamaktaydılar. Çarşı ve pazarlarda bulunan baytar muayenehaneleri hayvan sağlığı hizmetinin büyük kısmını karşılamaktaydı. Bunun yanında muayenehanelere gidemeyecek durumda olan hayvan sahiplerine yardımcı olmak ve acil durumda olan hayvanları bir an önce tedavi etmek amacıyla baytarlar, bazı uzak yerleşim yerlerine ve yol

³⁶ Shehada, *Mamluks and Animals*, 171-172.

³⁷ *Kitâbü'l-baytara* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa, 959/1), 37b-38a, 48a, 50a; *Kitâbü'l-baytara* (Fazıl Ahmet Paşa, 959/3), 102b-103a-b, 105a-b; İbn Ahî Hizâm el-Huttelî, *Kitâbü'l-fürûsiyye ve'l-baytara* (Veliyyüddin Efendi, 3174/1), 100b, 105b, 114b; a.mlf., *Kitâbü'l-ğayl ve'l-fürûsiyye ve'l-baytara* (Hafid Efendi, 257), 86a-b, 88a, 107a.

³⁸ Velioğlu, *Veteriner Hekimlik Faaliyetleri*, 121-128.

³⁹ Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Âtâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/208.

güzergâhlarına seyyar klinikler açmışlardır. Kurdukları seyyar klinikler sayesinde baytarlar, hayvan tedavisi hizmetini en ücra köşelere taşımışlardır.

Halk, baytarların seyyar klinik açtıklarını dikmiş oldukları bayraklardan fark etmişlerdir. Şiir ve deyişlerde geçen *baytarın bayrağı* (رَايَةُ الْبَيْطَارِ) ifadesi ve halk arasında kullanılan “أَشْهُرُ مِنْ رَايَةِ الْبَيْطَارِ” (baytarın bayrağından daha meşhur)⁴⁰ deyiminden anlaşıldığı üzere baytarlar seyyar kliniklerin fark edilmesi için bayrak kullanmışlardır.⁴¹ Kaynaklarda bu bayrağın demire bağlanarak⁴² herkesin göreceği şekilde asıldığı bilinmektedir.

Baytarlar seyyar kliniklerini yolcuların ve kervanların sık olarak kullandığı yol güzergâhlarına kurmuşlardır. İbn Câmî'nin (ö. 192/808) İbrahim el-Mevsilî (ö. 188/804) ile atışmasında yaptığı bir benzetmede Cerre⁴³ adı verilen bir bölgede kimsenin yaşamadığını, sadece yaban hayvanlarının yaşadığını, bu yüzden de bölgede baytara ihtiyaç duyulmayacağını söylemesi bu durumu desteklemektedir.⁴⁴

4. BAYTARLIK MESLEĞİ İLE İLGİLENEN ŞAHSİYETLER

Kaynaklarda baytarlık mesleği ve bu zanaatla ilgilenenler hakkında bilgiler ve şiirler bulunmasına rağmen ismen tanınmış baytarlar hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda baytar olarak anılan kişiler iki şekilde yer almaktadır. Bunlardan ilki baytarlığı meslek olarak yapıp bu unvanla anılanlardır. İslâm medeniyetinde baytar unvanıyla tanınan en eski isim Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik (724-743) döneminde yaşamış Humuslu bir Hristiyan olan Gazvân el-Baytar'dır. Gazvân el-Baytar'ın ismi Hişâm b. Abdülmelik ve Humuslu bir Müslüman arasındaki konuşma sırasında geçmektedir. Mes'ûdî'nin aktardığı rivayette Hişâm b. Abdülmelik ordusuyla Humus'a geldiğinde oradan biri atın üzerindeyken Hişâm'ın huzuruna gelmiş ve o sırada atı huysuzlanmıştır. Hişâm adama neden böyle huysuz bir ata bindiğini sorunca Humuslu şahıs “Esirgeyen ve bağışlayan Allah'a yemin ederim ki müminlerin emiri bu huysuz bir at değildir fakat sizin ihtişamınızı görünce sizi Gazvân el-Baytar zannedip ürkümüştür”⁴⁵

⁴⁰ Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *Cemheretü'l-emşâl*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim - Abdülmecid Katameş (Kahire: y.y., 1964), 1/538; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, *Şimârü'l-kulûb fi'l-muzâfve'l-mensûb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Beirut: Dârü'l-Me'ârif, 1958), 240; Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. İbrahim Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beirut: Dârü'l-Maarif, 1972), 1/390; Zemahşerî, “btr”, 1/65; Zebîdî, “btr”, 10/213.

⁴¹ Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon* (Beirut: Librairie du Liban, 1968), “btr”, 1/220.

⁴² Abdullah b. Ömer el-Arcî, *Dîvân*, thk. Sec'î Cemil el-Cebyelî (Beirut: Dâru Sâdır, 1998), 184; Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî, *el-Eğânî* (Beirut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1410/1994), 1/259.

⁴³ Mekke ve Basra arasında olan, Basra'ya kırk millik mesafe uzaklığında yerleşim alanı olmayan yabani hayvanların yaşadığı bir yer.

⁴⁴ İsfahânî, *el-Eğânî*, 1/492.

⁴⁵ Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab ve et-Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Kemal

şeklinde cevap vermiştir. Belâzürî de aynı rivayete yer verirken baytarın adının Ebû Cibrûn el-Baytar olduğunu aktarmıştır.⁴⁶ İbnü'l-Cevzî ise buna benzer bir rivayet aktarmış fakat baytarın ismini zikretmemiştir. Onun aktardığı rivayette yine Humuslu biri, huysuz bir atın üzerinde Hişâm'ın yanına gelmiş, Hişâm'ın ona atın neden böyle olduğunu sorduğunda, atının çok iyi bir at olduğunu fakat Hişâm'ı, atını tedavi eden baytara benzettiği için huysuzlandığını belirtmiştir.⁴⁷ Bu şahıs hakkında kaynaklarda başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Baytarlık mesleği ile bilinen diğer bir şahıs ise İbn Ahî Hizâm'dır. Tam adı Nâsirüddin Muhammed b. Ya'kûb b. Ahî Hizâm el-Huttelî'dir. Abbâsî halifeleri Mütevekkil (847-861) ve Mu'tazid (892-902) dönemlerinde saray ahırının imrahoru olduğu bilinmektedir.⁴⁸ Ayrıca Abbâsî Halifesi Müstâîn-Billâh (862-866) zamanında komutan olduğuna ve 865'te Enbar'da gerçekleşen fitne olaylarını bastırmak için görevlendirilen ordunun Hüseyin b. İsmail'in komutasındaki ikinci taburunda yer aldığına dair bazı rivayetler bulunmaktadır.⁴⁹ Bazı araştırmacılar Abbâsîler döneminde Türklere önemli görevler verilmesi sebebiyle onun Abbâsîler döneminde önemli mevkilerde bulunmuş olmasından ötürü Türk olabileceği ihtimalini öne sürmüşlerdir.⁵⁰

İbn Ahî Hizâm'ın baytar olarak tanınmasının sebebi 9. yüzyılda yazdığı *Kitâbü'l-ḥayl ve'l-fürûsiyye ve'l-baytara* adlı eseridir. Çünkü bu eser İslâm medeniyetinde veteriner hekimlik üzerine yazılan ilk özgün eser olmakla birlikte kendinden sonraki yüzyıllarda hayvan tedavisi üzerine yazılan eserlere örnek teşkil etmiştir. İbn Ahî Hizâm'ın *Kitâbü'l-ḥayl ve'l-fürûsiyye ve'l-baytara* adlı eserini Abbâsî Halifesi Mütevekkil'in teşviki ile yazdığı bilinmektedir.⁵¹ İbn Ahî Hizâm eserini hazırlarken sadece kendi bilgi ve

Hasen Mer'î (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1425/2005), 3/209; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir Arnavût - Mahmûd Arnavût (Beyrut: Dâr İbn Kesîr, 1406/1986), 2/104.

⁴⁶ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1417/1997), 8/378.

⁴⁷ Aynı kaynaktan geçen başka bir rivayette, bir adam mezarlıktayken eşiğine bineceği sırada eşiğin, hemen yanlarındaki kabirden ürktüğünü görünce adamın mezarda yatanın bir baytar olabileceği tahmininde bulunduğu aktarılmıştır. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Aḥbârü'l-ḥamkâ ve'l-muğaffelîn*, thk. Abdülemir Mehanna (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1990), 141,175.

⁴⁸ Hellmut Ritter, "Le Parure Des Cavaliers Und Die Literatur Über Die Ritterlichen Künste", *Der Islam* 18 (1929), 116-154; Erk, *Veteriner Tarihi*, 87; Veronika Goebel - Martin Heide, "Transmission of Greek and Arabic Veterinary Literature", *La Veterinaria Antica e Medievale. Testi Greci, Latini, Arabi e Romani Atti Del II Convegno Internazionale*, ed. Vincenzo Ortoleva - Maria Rosaria Petringa (Lugano: Lumières Internationales, 2009), 293; Shehada, *Mamluks and Animals*, 82; M. Cüneyt Kaya, "İbn Ahî Hizâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), Ek-1/585.

⁴⁹ Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü Fadl İbrahim (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1387/1967), 9/319; Kaya, "İbn Ahî Hizâm", Ek-1/585.

⁵⁰ Şen, "Baytarnâmeler", 180; Erk, *Veteriner Tarihi*, 87.

⁵¹ Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. ed. Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayıncılık, 2017),

tecrübesini aktarmakla kalmamış, farklı dillerden Arapçaya tercüme edilmiş baytarlıkla ilgili eski kaynaklardan ve Arap âlimlerin hayvanlarla ilgili çalışmalarından da yararlanarak oldukça titiz ve kapsamlı bir çalışma ortaya koymuştur. Günümüz veteriner hekimlerinin yapmış oldukları araştırmalarda İbn Ahî Hizâm'ın uyguladığı tedavilerin kapsamı, güvenilirliği ve başarısının kendi dönemine göre ileri seviyede olduğu tespit edilmiştir. Hatta İbn Ahî Hizâm'ın veteriner tıbbındaki önemi, Galen'in insan tıbbı alanındaki çalışmalarının önemi ile aynı kabul edilmiştir.⁵²

Baytar olarak anılan ikinci grup ise tamamen bu meslekten bağımsız olan kişilerdi. Özellikle av ile ilgilenen bazı üst düzey yönetici ve halifelere *el-baytar* lakabı verilmekteydi. Bunun nedeni ise avladıkları hayvanları öldürmemeleri ve onlara damga vurmalarından kaynaklanmaktadır. Çünkü baytarların görev ve sorumluluğunda olan işlerden bir tanesi hayvanlara damga vurmaktı.⁵³ Bu lakap ile alınan önemli şahsiyetlerden birisi Emevî halifelerinden Velîd b. Yezîd'dir (743-744). Velîd b. Yezîd'e *el-baytar* lakabı verilme sebebi ise Velîd ava çıktığı zamanlarda yakalamış olduğu yabani eşekleri öldürmeyip üzerlerine "Velîd" damgası vurdurması ve sonrasında onları tekrar doğaya salmasından kaynaklanmaktaydı. Heysem b. Adî (ö. 207/822), ilk Abbâsî Halifesi Seffâh (ö. 136/754) ve ondan sonra halife olan Mansûr (754-775) dönemlerinde bile üzerinde "Velîd" damgası bulunan eşekler bulunduğunu belirtmiştir.⁵⁴ Emevî komutanlarından Ebû Muhammed es-Süfyânî (asıl adı Ziyad b. Abdullah b. Yezîd b. Muaviye el-Kureşî)'nin de *av sahibi* (صاحب صيد) olduğu için⁵⁵ *el-baytar* lakabı aldığı bildirilmiştir.⁵⁶

Halk içerisinde kendi meslekleri baytar olmasa da baytarların uyguladığı yöntem ve tedavileri bilen ve uygulayan kişiler bulunmaktaydı. Cahiliye devrinde asıl mesleği baytarlık olmamasına rağmen bu konudaki maharetiyle döneminin en eski baytarı olarak kabul edilen şahıs Âs b. Vâil'dir (ö. 622). Kureyş kabilesinin Sehm kolunun reisi ve aynı zamanda Mekke'nin önemli kişileri arasında sayılan Âs b. Vâil, çeşitli ilaçlar hazırlayarak atları ve develeri tedavi etmekteydi. Asıl mesleği baytarlık olmadığı halde koyunları kısırlaştırabilen şahıslar da bulunmaktaydı. Hz. Osman'ın amcası Hakem b.

801.

⁵² Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (Leiden: E. J. Brill, 1970), 3/375; Manfred Ullmann, *Die Medizin Im Islam*, ed. Bertold Spuler (Leiden: Brill, 1970), 219-220; Shehada, *Mamluks and Animals*, 118.

⁵³ İbn Manzûr, "btr", 4/141.

⁵⁴ Velîd b. Yezîd, *Dîvân*, thk. Ceber Bâlî (Dımaşk: Matba'atü İbn Zeydün, 1355/1937), 2/28; Belâzürî, *Ensâbü'l-eshraf*, 9/3741, 3766.

⁵⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 19/154.

⁵⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 9/436.; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 7/ 208, 19/154; İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'n-nikâb 'ani'l-esmâ' ve'l-elkâb*, thk. Abdülaziz b. Râcî es-Sâ'idî (Kahire: Mektebetü Dârü's-Selâm, 1993), 121; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb*, thk. Abdülaziz b. Muhammed es-Sedidî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 1/139; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Muhâdârât ve'l-muhâverât* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424), 296.

Ebü'l-Âs (ö. 31/651), Kays el-Fihri, Hureys b. Amr b. Hureys ve Ebû Bekr Muhammed İbn Sîrîn'in (ö. 110/729) babası koyunları hadım etmekte maharetli kişilerdi. Ayrıca Cerir b. Amr ve Ma'mer b. Osman isimli şahıslar da koyun kısırlaştırma operasyonları yapmaktaydılar.⁵⁷

Av hayvanlarının sağlığı ve tedavisiyle ilgilenen kişiler baytarlık mesleği dahilinde kabul edilmeyip farklı bir branş olarak uzmanlaşmışlardır. Bu branşta dönemin en meşhur ve deneyimli görevlisi Gıtrîf b. Kutâme'dir. Gıtrîf'in hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır ve onun hakkında edinilen bilgiler av hayvanları hakkında yazılan el yazmalarında yer almaktadır. Bu yazmalarda aktarılan bilgilerde Gıtrîf'in, Emevî halifeleri Hişâm b. Abdülmelik ve Velîd b. Yezîd dönemlerinde avcılık ve av hayvanlarının sağlığıyla ilgilenen devlet görevlilerinden olduğu ve onun Hişâm'ın sarayında av hayvanlarından sorumlu olarak atanan ve *sâhibu'd-davari* (yırtıcı kuşlardan sorumlu olan kişi) unvanı alan ilk kişi olduğu aktarılmıştır. Ayrıca veteriner hekimlik kaynaklarında yırtıcı kuşlar hakkında ilk kitap yazan kişi olduğu geçmektedir. Gıtrîf b. Kutâme'nin av hayvanlarını (doğan, şahin, köpek) tedavi etmedeki bilgi ve becerisi sayesinde saraydaki görevine, iktidarın değişip Abbâsîler'in başa geçmesine rağmen devam ettiği ve hakkında el yazmalarında yer verilen bilgilere göre Abbâsî Halifesi Hârûn Reşîd (786-809) zamanına kadar yaşadığı tahmin edilmektedir.⁵⁸

5. BAYTARLARA ÖDENEN ÜCRETLER

Baytarlar, her meslekte olduğu gibi yapmış oldukları hizmetlerin karşılığında ücret almaktaydılar. Aldıkları ücretler çalıştıkları alanlara ve görev yaptıkları kurumlara göre değişmekteydi. Kendi muayenehanesine sahip olan baytarlar çarşı-pazar ekonomisine göre ücret alırken⁵⁹ devlet

⁵⁷ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü'l-me'hâsin ve'l-ezdâd* (Beirut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423), 75; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet 'Ukâşe (Kahire: el-Heyetü'l-Mısıriyye el-Âmmetü lil-Kitâb, 1992), 572; Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhîdî, *el-Beşâ'ir ve'z-zehâ'ir*, thk. Vedâd Kâdî (Beirut: Dârü Sâdir, 1408/1988), 5/43; Ebû'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ ed-Demîrî, *Hayâtü'l-hayevân* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424), 1/379.

⁵⁸ Shehada, *Mamluks and Animals*, 112. Metin Yılmaz, "Müslüman Arap Toplumunda Av Sanatı ve Siyasî Hayata Yansımaları: Abbâsî Örneği", *EKEV Akademi Dergisi* 9/22 (2005), 256.

⁵⁹ Çarşılarda muayenehaneleri olan baytarların aldıkları ücretle ilgili herhangi bilgi bulunmamaktadır. Ancak şöyle bir kaniya varmak mümkündür: Çarşı-pazarlarda fiyatlar arz-talep dengesine göre belirlenmekteydi. Cengiz Kallek, "Pazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/198-199. Baytarların esnaf ve zanaatkar sınıfına dâhil olduğu düşünüldüğünde sunmuş oldukları hizmetler karşılığında aldıkları ücretlerin arz-talep dengesine göre belirlendiği kanaatindeyiz. Başka bir ihtimali daha göz önüne alırsak, doktorların uyguladıkları tedaviye göre aldıkları ücretler ile kıyaslama yapılabilir. Örneğin Hz. Peygamber, tedavi uygulayan kişilere yapmış olduğu hizmete karşılık ücret ödemiş ve bu ücretin bir ila iki ölçek buğday veya hurma olduğu rivayet edilmiştir. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh* (Kahire: Dârü't-Tâ'sil, 1433), 3/273-274, 7/360-361; Müslim, *el-Câmi'u's-şâhîh*, 4/1731. Bu bilgiler ışığında baytarların da hayvanlara uyguladıkları tedaviye karşılık benzer ücretler almış olabilecekleri

kurumlarında çalışanlar düzenli maaş almaktaydılar. Askeri teşkilatta görev yapan baytarlar ise savaşlarda kazanılan ganimetin durumuna göre ücret almaktaydılar. Daha sonraları askeri teşkilatın maaşları devlete bağlı divandan ödenmeye başlayınca onlar da düzenli maaş almaya başlamışlardır.

Orduda görev yapan baytarların ücretlendirme durumu ise devletin fetihlerle gelişmesine göre değişim göstermiştir. İslâm devletinin ilk dönemlerinde baytarlar asker olarak görev yapmasalar da ganimetten pay almışlardır. Çünkü fakihler, orduya katılan her kişinin savaşa fiilen katılıp katılmamasına veya rütbesine göre değişmeden ganimetten pay alması gerektiğine dair hükmetmişlerdir. Ebû Hanife'nin görüşüne göre ordunun gücünü artırmak amacıyla savaşa katılan yardımcı kuvvetler ganimetten pay almaya hak kazanmışlardır.⁶⁰ Ebû Yusuf, Ahmed b. Hanbel, Mâlik b. Enes, Şafii, gibi birçok fakih savaşa katılan ve asker olmayan diğer meslek sahiplerinin, kimseyi öldürmemiş olsalar bile ganimetten pay haklarını almaları gerektiği konusunda ittifak etmişlerdir.⁶¹

Ancak bu konuda farklı bir görüş ortaya koyan fıkıh âlimi ise Evzâî'dir (ö. 157/774). Evzâî, ordunun yardımcı hizmetler bölümü *el-Kadîdiyyûn*'da görev yapan baytarların ve diğer zanaatkârların ganimetten pay almadığı yönünde görüş bildirmiştir.⁶² Evzâî'nin ganimet konusunda farklı fikir belirtmesinin yaşadığı bölgenin düşünce yapısı ile ilgili olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Şam'da yaşadığı bilinen Evzâî'nin *el-Kadîdiyyûn*'dan bahsetmesi üzerine kendisine bu kelimenin ne olduğu sorulduğunda, onların baytar, demirci, sifar (hayvanlara gem takmakla görevli kişi) ve diğer zanaatkârlardan oluşan bir grup olduğunu söylemiştir. Evzâî'ye bu kelimenin ne olduğu sorulmasından anlaşıldığı üzere, bu terimin sadece kendi yaşadığı bölgede bilindiği ve başka yerlerde duyulmamış olduğu anlaşılmaktadır. İbn Manzûr ve Zebîdî de bu terimin Şam toplumunda kullanıldığını belirtmişlerdir.⁶³

Baytarlar, Emevî Halifesi II. Mervan döneminde *baytâru'l-asker* unvanını aldıklarından bu dönemde ordudaki diğer askerler gibi 500 dirhem⁶⁴ maaş almış olmaları gerekmektedir. Abbâsî Halifesi Hârûn Reşîd döneminde ise yardımcı hizmet sınıfı *el-Kadîdiyyûn*'a benzeyen isimle anılan

düşünülebilir.

⁶⁰ Mehmet Erkal, "Ganimet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/352.

⁶¹ Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfi Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-ħarâc*, çev. Ali Özek (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973), 48; İbnü'l-Münzir, *el-Evsat*, 6/168.

⁶² İbnü'l-Münzir, *el-Evsat*, 6/168; Zebîdî, "kdd", 9/17.

⁶³ *el-Kadîdiyyûn* ismi "elbiseleri parçalanmış" anlamına gelmektedir. Bu bölükteki şahısların işlerinin zorluklarından ötürü kıyafetlerinin parçalanmış olduklarından onları küçümsemek için kullandıkları ifade olduğunu da belirtmişlerdir. İbn Manzûr, "kdd", 3/346; Zebîdî, "kdd", 9/17.

⁶⁴ Metin Yılmaz - Mustafa Zeki Terzi, "Klasik İslâmî Dönemde Güvenlik Güçlerinin Maaş ve Ücretleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2008), 217-218.

el-Kudeydiyye isimli askeri bir bölük bulunmaktaydı. *el-Kudeydiyye*'deki askerlere düzenli maaş ödenmekteydi. Hatta bu bölük 173-174/789 yılında ücretlerinin geç verilmesinden ötürü ayaklanma çıkarmışlardır.⁶⁵ Aldıkları ücretle ilgili bir bilgi bulunmasa da Hârûn Reşîd döneminde askerlerin aylık 60 dirhem, yıllık 720 dirhem maaş aldıkları bilindiğinden,⁶⁶ *el-Kudeydiyye*'deki askerlerin de aynı maaşı almış olmaları gerekmektedir.

Saray ve istabllarda görev yapan baytarlar devlete bağlı olarak çalıştıklarından onlar da düzenli olarak maaş almışlardır. Abbâsî Halifesi Mu'tazid istabllarda düzenlemeler yaparak burada görev yapanların düzenli maaşa bağlanmasını sağlamıştır. Böylece baytarlar, istabllarda görev yapan *seyis*, *râda* (koşu hayvanı eğitmeni), *mükâriyye* (merkep binicisi ve eğitmeni) ve diğer yardımcılarıyla beraber aylık toplam 12000 dirhem, günlük ise 400 dirhem maaş almışlardır.⁶⁷

SONUÇ

Günümüzdeki adı veteriner hekimlik olan baytarlık uygulamaları insanların hayvanları evcilleştirilmesi ve onlarla yakından ilgilenmesi ile başlamıştır. Tarihte atların savaşlarda kullanılmasıyla birlikte veteriner hekimlik faaliyetleri daha çok at tedavisi üzerine yapılmıştır. Bu yüzden veteriner hekimler için Yunanca "at doktoru" anlamına gelen *hippiatros* (*ἵππιατρός*) kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime Süryaniceye *pyatra* olarak geçmiş, Arap Yarımadasına da Süryaniceden *biyatr* (*بيطر*) olarak geçmiş ve zamanla *baytâr* (*بيطار*) kelimesine dönüşmüştür. İspanya'nın fethinden sonra bu kelime Avrupalılar tarafından da kullanılmaya başlanmıştır.

Baytarlık Arap Yarımadasında icra edilen mesleklerdendi. Hayvan gücüne dayalı toplumlarda hayvanların sağlığı önemli olduğundan onların sağlığını koruma, hastalandıklarında tedavi etme görevi baytarların sorumluluğundaydı. Baytarlar özellikle atların sağlıklarının korunması ve tedavisinde uzmandılar. Ayrıca bu coğrafyada yetiştirilen deve, koyun, keçi, eşek ve katır gibi hayvanları tedavi etmişlerdir. Avcılık faaliyetleri için yetiştirilen yırtıcı kuşların bakım ve tedavileri ise *bâzdâr* ya da *bâzyâr*lar tarafından yapılmıştır.

Baytarlık mesleği usta-çırak yoluyla devam ettirilerek nesilden nesle aktarılmaktaydı. Baytarların yanında çalışan çıraklar mesleğin püf noktalarını ve tedavi şekillerini öğrenirlerdi. Baytar olacak kişiler tecrübeli, merhametli ve güçlü sezgilere sahip olmalıydı. Çünkü hayvanlar ağrılarını ve acılarını anlatamadıkları için baytarların, onların hal dilinden ve patolojik bulgularından hastalıklarını teşhis etmeleri gerekmekteydi. Baytarların

⁶⁵ Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb b. Hafs el-Kindî, *Kitâbü'l-Vülât* (Beyrut: Matba'at el-Âbâ el-Yesû'ayn, ts.), 133.

⁶⁶ Yılmaz - Terzi, "Maaş ve Ücretler", 220.

⁶⁷ Sâbî, *Kitâbü'l-vüzerâ'*, 22-23.

hayvanları tedavi etmedeki başarıları ve meslekteki maharetleri zaman zaman şiir ve özdeyişlere de konu olmuştur.

Devletin bekasını korumak ve devam ettirmek amacıyla sayısı binlere ulaşan hayvanların sağlığını korumak, satın alınan ya da hediye edilen hayvanların sağlık taramasını yapmak, savaşlarda yaralanan hayvanları tedavi etmek, salgınlardan korumak, vb. faaliyetler önemli rol oynamaktaydı. Söz konusu faaliyetlerin doğru şekilde yürütülmesi için baytarlar ordu, saray ve ıstabllar gibi devlet kurumlarında çalışarak bu önemli sorumlulukları yerine getirmişlerdir. Bu durum baytarlık mesleğinin önemini ve bu meslekte çalışanların tecrübeli ve alanında uzman kişilerden seçildiğini göstermektedir.

Baytarlar İslâm devletinin ilk yıllarında diğer zanaatkârlarla birlikte ordunun yardımcı hizmetler sınıfında yer almıştır. Bu sınıf Şam bölgesinde *el-Kadîdiyyûn* (القَدِيدِيُون) ismiyle anılmıştır. Ancak diğer bölgelerde bu sınıfın hangi isimle anıldığı henüz tespit edilememiştir. Baytarlar, daha sonraları askeri bölüğe dâhil olmuş ve *baytâru'l-asker* unvanı almışlardır. Abbâsî Halifesi Hârûn Reşîd döneminde ise *el-Kadîdiyyûn*'a benzeyen isimle anılan *el-Kudeydiyye* adıyla bir askeri bölük oluşturulmuştur. İstablarda görev yapan baytarlar ise hayvanların bakım ve tedavilerinin yapıldığı klinik olarak ayrılan *ıstabl-ı devvâb ve'l-hameliyyât* bölümünde görev yapmışlardır.

Baytar olarak tanınan şahsiyetler oldukça azdır. 10. yüzyıla kadar baytarlık mesleği ile tanın şahsiyetler Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik döneminde yaşamış olan Gazvân el-Baytar ve Abbâsî halifeleri Mütevekkil ve Mu'tazid dönemlerinde saray ahır imrahoru olan İbn Ahî Hizâm'dır. Cahiliye döneminde yaşamış Âs b. Vâil ise meslek olarak baytarlık yapmamasına rağmen at ve develeri tedavi etmede bilgi ve tecrübe sahibiydi. Yine toplum içerisinde baytar olmamasına rağmen koyun kısırlaştırma tecrübesine sahip kişiler bulunmaktaydı.

Serbest çalışan ve kendine ait muayenehaneleri bulunan baytarların aldıkları ücrete dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak devlet kurumlarında çalışan baytarlar düzenli olarak maaşa bağlanmışlardır. Ordu teşkilatında görev yapan baytarlar askerlerle birlikte ganimetten pay almışlardır. Askerlerin maaşa bağlanması ve ilerleyen zamanlarda baytarların askeri statüye geçmeleri sonucu onlar da düzenli olarak ücret almaya başlamışlardır. Saray ve ıstablarda görev yapan baytarlar da düzenli maaş almışlardır. Abbâsî Halifesi Mu'tazid döneminde ıstablarda görev yapan diğer çalışanlarla beraber aylık 12000 dirhem, günlük ise 400 dirhem almışlardır.

KAYNAKÇA

Ali, Cevâd. *el-Mufaşşal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Bağdat: Sâ'adet Câmi'atü Bağdât, 1413/1993.
Altungök, Ahmet. "İslam Öncesi Dönem İnan'da Tıp ve Tebâbet". *Tarih İncelemeleri Dergisi*

- 31/2 (Aralık 24, 2016), 353-382.
- Arcî, Abdullah b. Ömer. *Dîvân*. thk. Sec'î Cemil el-Cebyelî. Beyrut: Dârü's-Sâdr, 1998.
- Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl. *Cemheretü'l-emşâl*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim - Abdülmecid Katameş. 2 Cilt. Kahire: y.y., 1964.
- Asmaî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb. *Kitâbü'l-ḥayl*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmen. Dımaşk: Dârü'l-Beşâir, 1430/2009.
- Aycan, İrfan vd. *Emevi Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-esrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1417/1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-şâhih*. 10 Cilt. Kahire: Dârü't-Tâ'sil, 1433.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü'l-meḥâsin ve'l-ezdâd*. Beyrut: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *eş-Şihâh tâcü'l-luḡa ve şihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğaffûr Attâr. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm lil-Melâyîn, ts.
- Demîrî, Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsa. *Ḥayâtü'l-hayevân*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- Diñçer, Ferruh. "An Analytical Approach to the Veterinary Knowledge of the Islamic Period". *Historia Medicinae Veterinariae*. ed. Ferruh Diñçer. 177-194. Ankara: Ankara University Press, 2002.
- Dunlop, Robert H. - Williams, David J. *Veterinary Medicine: An Illustrated History*. St. Louis, Londra: Mosby, 1996.
- Ebü Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *Kitâbü'l-ḥarâc*. çev. Ali Özek. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973.
- Erk, Nihal. "Veteriner Tababeti Tarihine Kısa Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 4/03.04 (Ocak 1, 1957), 0-0. https://doi.org/10.1501/Vetfak_0000001736
- Erk, Nihal. *Veteriner Tarihi*. Ankara: A.Ü. Veteriner Fakültesi, 2. Basım, 1978.
- Erkal, Mehmet. "Ganimet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/351-354. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luḡa*. thk. Ahmed Abdulalim el-Berdûnî. 16 Cilt. Kahire: Dârü'l- Mısıryye li't-Te'lif ve't-Terceme, 1967.
- Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî. *el-Mişbâhu'l-münîr fi ğarîbi's-şerhi'l-kebîr*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1987.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-Muhît Tercümesi*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Goebel, Veronika - Heide, Martin. "Transmission of Greek and Arabic Veterinary Literature". *La Veterinaria Antica e Medievale. Testi Greci, Latini, Arabi e Romanzi Atti Del II Convegno Internazionale*. ed. Vincenzo Ortoleva - Maria Rosaria Petringa. 293-307. Lugano: Lumières Internationales, 2009.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-'ayn*. thk. Abdülhamid Hendâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Hamîdullah, Muhammed. "Nouveaux documents sur les rapports de l'Europe avec l'Orient musulman au moyen âge". *Arabica* 7/3 (Septembre 1960), 281-300.
- Hill, Donald Routledge. "İlk Arap Fetihlerinde Deve ve Atın Rolü". çev. Mehmet Nadir Özdemir. *Marife* 12/1 (2012), 139-150.
- Hizmetli, Sabri. *İslâm Tarihi İlk Dönem*. Ankara: Özkan Matbaacılık, 2001.
- İbn Ahî Hizâm el-Huttelî. *Kitâbü baytarnâme*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3535, 1a-135a.
- İbn Ahî Hizâm el-Huttelî. *Kitâbü'l-fürûsiyye ve'l-baytara*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3174/1, 1a-135a.
- İbn Ahî Hizâm el-Huttelî. *Kitâbü'l-ḥayl ve'l-fürûsiyye ve'l-baytara*. İstanbul: Süleymaniye

- Kütüphanesi, Hafid Efendi, 257, 1a-110a.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Ömer b. Garâme el-‘Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan. *Cemheretü'l-luga*. thk. Remzî Münîr Ba'lbekî. Beyrut: Dârü'l-İlm lil-Melâyîn, 1987.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nüzhetu'l-elbâb fi'l-elkâb*. thk. Abdülaziz b. Muhammed es-Sedîdî. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Ma'ârif*. thk. Servet 'Ukâşe. Kahire: el-Heyetü'l-Mısıriyye el-‘Âmmetü lil-Kitâb, 1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *‘Uyûnü'l-ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1343.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-‘Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.
- İbn Ma'sûm, Sadrüddîn Alî Hân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Hüseyinî el-Medenî. *et-Tirâzü'l-evvel*. 8 Cilt. Kum: Müessesetü Âl-i Beyt, 1426.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr. *el-Muhasşas*. thk. Halîl İbrahim Cefâl. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İhyâ'i et-Terâsü'l-Arabiyye, 1417/1996.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. ed. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ - Mustafa Abdülkâdir 'Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Keşfü'n-nikâb 'ani'l-esmâ' ve'l-elkâb*. ed. Abdülaziz b. Râcî es-Sâ'idî. Kahire: Mektebetü Dârü's-Selâm, 1993.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Ahbârü'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn*. ed. Abdulemir Mehanna. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1990.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. ed. Abdülkâdir Arnavût - Mahmûd Arnavût. 11 Cilt. Beyrut: Dâr İbn Kesîr, 1406/1986.
- İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbü'rî. *el-Evsaf fi's-sünen ve'l-icmâ' ve'l-ihtilâf*. ed. Sağîr b. Ahmed b. Muhammed Hanîf Ebû Hammâd. 6 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.
- İbnü'l-Uhuvve, Ziyâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Me'âlimi'l-ğurbe fi talebi'l-hisbe*. ed. Muhammed Mahmûd Şa'bân - Siddîk Ahmed İsâ el-Mutîf. Bağdat: Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-‘Amme li'l-Kitâb, 1976.
- İsfahânî, Ebû'l-Ferec Alî b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *el-Eğânî*. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 1410.
- Kallek, Cengiz. "Pazar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/194-203. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Kaya, M. Cüneyt. "İbn Ahî Hizâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1/585. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Kırbıyık, Kasım. "Baytarlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/278-282. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb b. Hafis. *Kitâbü'l-Vülât*. Beyrut: Matba'at el-Âbâ el-Yesû'ayn, ts.
- Kitâbü'l-baytara*. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa, 959/1, 1b-50a.
- Kitâbü'l-baytara*. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa, 959/3, 86b-167b.
- Kurt, Hasan. "Mervân II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/227-229. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Lane, Edward William. *An Arabic-English Lexicon*. 8 Cilt. Beirut: Librairie du Liban, 1968.

- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. ed. Muhammed Abdülkadir Âtâ. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyde et-Teymî el-Basrî. *Kitâbü'l-hayl*. ed. Fritz Krenkow. Haydarâbâd: Dârü'l-Me'ârifil-Osmaniyye, 1358/1939.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *Mürûcü'z-zeheb ve et-Tenbîh ve'l-işraf*. ed. Kemal Hasen Mer'î. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1425/2005.
- Meydânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *Mecma'u'l-emşâl*. ed. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Maarif, 1972.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şahîh*. ed. Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî. 5 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübil-Arabiyye, ts.
- Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. çev. ed. Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayıncılık, 2017.
- Önkâl, Ahmet - Bozkurt, Nebi. "Deve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/222-226. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Özaydın, Abdülkerim. "Av". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/101-104. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Özcan, Abdülkadir. "İstabl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/203-206. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Plessner, Martin. "Baytâr". *Encyclopedia of Islam*. 1/1149. Leiden: Brill Publisher, 1960.
- Ritter, Hellmut. "Le Parure Des Cavaliers Und Die Literatur Über Die Ritterlichen Künste". *Der Islam* 18 (1929), 116-154.
- Sabbâğ, Abbas. "Mîrâhur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/141. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Sâbî, Ebû'l-Hasen (Hüseyn) Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm b. Hilâl el-Harrânî. *Kitâbü'l-vüzerâ*. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferâc. Beyrut: Mektebetü'l-'Ayân, ts.
- Sâhib b. Abbâd, Ebû'l-Kâsım İsmâîl el-Abbâs. *el-Muḥîṭ fi'l-luğa*. thk. Muhammed Hasan Âlî Yâsîn. 11 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Şimârü'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. Beyrut: Dârü'l-Me'ârif, 1958.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ vd. 13 Cilt. Haydarâbâd: Dârü'l-Me'ârifil-Osmaniyye, 1382/1962.
- Şen, Mesut. "Baytarnâmeler". *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Resim Matbaacılık, 1995.
- Şeyzerî, Ebû'l-Fezâil Celâlüddîn Abdurrahmân b. Nasr(illâh) b. Abdillâh. *Nihâyetü'r-rütbe fi talebbi'l-hisbe*. thk. Seyyid el-Bâz el-Arînî. Kahire: Matba'atü Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1946.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. 9 Cilt. Leiden: E. J. Brill, 1970.
- Shehada, Housni Alkhateeb. *Mamluks and Animals: Veterinary Medicine in Medieval Islam*. Leiden: Brill, 2013.
- Shwabe, Calvin W. *Cattle, Priests, and Progress in Medicine*. Minnesota: University Of Minnesota Press, 1978.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Muḥâḍarât ve'l-muḥâverât*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1387/1967.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs. *el-Beşâ'ir ve'z-zeḥâ'ir*. thk. Vedâd Kâdı. 9 Cilt. Beyrut: Dârü's-Sâdr, 1408/1988.
- Tırmîh, Ebû Nefr (Ebû Dubeybe) el-Hakem b. Hakîm b. el-Hakem b. Nefr. *Dîvân*. thk. İzzet Hasan. Beyrut: Dârü'l-Şarku'l-Arabiyye, 1414/1994.
- Tunca, Abdullah. *Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah el-Şeyzeri Nihâyetü'r-Rütbe Fi-Talebbi'l-Hisbe İslam Devleti'nde Hisbe Teşkilatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.

- Ullmann, Manfred. *Die Medizin Im Islam*. ed. Bertold Spuler. Leiden: Brill, 1970.
- Velîd b. Yezîd. *Dîvân*. thk. Ceber Bâli. 2 Cilt. Dımaşk: Matba'atü İbn Zeydün, 1355/1937.
- Veliöğlu, Tuğba. *İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Veteriner Hekimlik Faaliyetleri (Hicri I-III. /Miladi VI-IX. Yüzyıllar)*. Samsun: Ceylan Ofset, 2021.
- Weidenhöfer, Veronika vd. "Hippiatrika arabica: Kontinuität und Innovation". *Pferdeheilkunde* 21/6 (November/Dezember 2005), 45-57.
- Yılmaz, Metin. "Müslüman Arap Toplumunda Av Sanatı ve Siyasî Hayata Yansımaları: Abbâsi Örneği". *EKEV Akademi Dergisi* 9/22 (2005), 245-264.
- Yılmaz, Metin - Terzi, Mustafa Zeki. "Klasik İslamî Dönemde Güvenlik Güçlerinin Maaş ve Ücretleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2008), 215-235.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzak el-Murtazâ. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. İbrahim et-Terzî. 40 Cilt. Kuveyt: Matba'a Hükümetü'l-Kuveyt, 1972.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. 18 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1427.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah b. Mahmûd b. Ömer b. Ahmed. *Esâsü'l-belâğa*. thk. Muhammed Bâsil. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Zübânî, Ebü' Umâme (Ebü Akreb) Ziyâd b. Muâviye b. Dabâb (Dıbâb) b. Câbir en-Nâbiga. *Dîvân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, ts.
- Kur'an Yolu*. Erişim 26 Eylül 2022. <https://kuran.diyaret.gov.tr>

 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 Yazar(lar) / Author(s): Tuğba Veliöğlu.

 Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.